

ДІАГНОСТИКА РІВНІВ СФОРМОВАНОСТІ МОВНО-МОВЛЕННЕВОЇ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

УДК 372.2+801.2+372.4

О. С. Трифонова

Феномен “мовленнєва особистість” становить суттєвий інтерес і для дошкільної лінгводидактики. Водночас, слід визнати, що з цього питання проведено лише поодинокі дослідження. Так, аналіз наукового фонду з означеної проблеми надав можливість констатувати, що в цьому руслі проведено дослідження А. М. Богуш (формування мовленнєвої особистості дітей старшого дошкільного віку), Л. О. Калмикової (технології формування мовленнєвої особистості), О. С. Трифонові, О. І. Кисельові (формування мовленнєвої особистості старших дошкільників засобами українського фольклору).

Мета статті – визначити критерії, показники та методику діагностики рівнів сформованості мовно-мовленнєвої особистості дітей старшого дошкільного віку.

Констатувальний етап дослідження було спрямовано на з'ясування вихідного рівня сформованості мовно-мовленнєвої особистості дітей старшого дошкільного віку. Критеріями сформованості мовно-мовленнєвої особистості дітей старшого дошкільного віку є види компетенції: дискурсивна-мовленнєва, когнітивно-мовленнєва, креативно-мовленнєва.

Так, під когнітивно-мовленнєвою компетенцією розуміємо наявність у словнику дитини достатнього лексичного запасу (відповідно до програми); обізнаність із формулами мовленнєвого етикету, прислів'ями, приказками, казками й іншими жанрами української народної творчості; творами українських і зарубіжних письменників.

Дискурсивно-мовленнєву компетенцію визначаємо як інтегративну властивість особистості дитини, її здатність ініціювати, створювати, розуміти

та підтримувати різні типи дискурсів (діалогів, полілогів, монологів) у різних комунікативних ситуаціях; наявність у мовленні мовних і немовних засобів виразності.

Креативно-мовленнєву компетенцію трактуємо як опанування дитиною креативного мислення, що обслуговує процеси породження та сприйняття різних типів дискурсу; сукупність особистісних якостей, які визначають здатність до створення нею нових синтаксично і логічно завершених оригінальних креативно-мовленнєвих висловлювань (зв'язних текстів); наявність адекватної самооцінки та самоконтролю у власному мовленні.

Відповідно до означених компетенцій було визначено їх показники, а саме:

1) когнітивно-мовленнєва компетенція (із показниками: багатство лексичного запасу; обізнаність із формулами мовленнєвого етикету; обізнаність із прислів'ями, приказками, казками й іншими малими формами фольклору; із творами українських і зарубіжних письменників; розуміння текстів);

2) дискурсивно-мовленнєва компетенція (із показниками: уміння ініціювати та підтримувати різні типи дискурсів (діалогічне мовлення); уміння самостійно створювати різні типи монологічних дискурсів (зв'язне монологічне мовлення); наявність у мовленні мовних і немовних засобів виразності);

3) креативно-мовленнєва компетенція (із показниками: наявність оригінальних креативно-мовленнєвих висловлювань у побудові зв'язних текстів (порівнянь, зіставлень, віршованих рядків тощо); наявність адекватної самооцінки, вияву самоконтролю у власному мовленні; здатність до творчого мовленнєвого самовираження).

Було визначено і схарактеризовано рівні сформованості мовно-мовленнєвої особистості дітей старшого дошкільного віку: інтуїтивний, нормативний, репродуктивний, початковий. Схарактеризуємо їх.

Інтуїтивний рівень є характерним для дітей старшого дошкільного віку, які вільно експериментують з мовним матеріалом, створюють оригінальні синтаксично та логічно завершені типи дискурсів (діалоги, монологи); швидко

включаються в діалог, уміють самостійно створювати його (кількість діалогічних єдностей – 7-8); щодо дискурсу монологічного жанру, то тексти вирізняються чітким формуванням думки, відповідністю темі та жанру, композиційною цілісністю, правильною синтаксичною побудовою речень – кількість речень у висловлюваннях описового типу дорівнює 7-8 (слів – 20-25), сюжетній – 9-10 (слів – 25-30), міркування – 3-4 (слів – 15-20), з власного досвіду – 8-10 (слів – 25-30); використовують у розповідях різні за структурою речення (прості, складні, складнопідрядні чи складносурядні безсполучникові та зі сполучниками речення); мовлення цих дітей опирається на власний життєво-мовний досвід (відчуття, враження). Мовлення дітей характеризується лексико-граматичним багатством і правильністю; вони відчувають сховану енергію слова, що є в нормативному словнику; виявляють ініціативність під час слововживання, прагнуть до словотворення та словозміни, розуміють пряме і переносне значення слів та вміють їх пояснити, наводять приклади з власного життя; у мовленні дітей наявними є образні вирази, приказки, прислів'я, порівняння (5 і більше). У старших дошкільників цього рівня сформовано комунікативні мотиви (потреба висловитися, вплинути на співрозмовника, отримати додаткову інформацію). Діти виявляють свою індивідуальність, творчо й оригінально мислять, опанували лінгвістичні та екстралінгвістичні мовні засоби, яскраво виявляють свої емоції; знають і вживають формули мовленнєвого етикету (7-8); для них характерним є яскраве творче мовленнєве самовираження, адекватна самооцінка та самоконтроль за власним мовленням, характеризують її розгорнутими висловлюваннями.

Нормативний рівень властивий старшим дошкільникам, які експериментують з мовним матеріалом, у них наявна здатність до фантазування, водночас продуктивність різних типів дискурсу залежала від їхнього емоційного настрою; діти створюють синтаксично і логічно завершені типи дискурсів; швидко включаються в діалог, уміють самостійно створювати власні діалоги, між репліками відсутні довгі паузи (кількість діалогічних єдностей – 5-6); щодо такого жанру дискурсу, як монолог, то тексти оформлено

відповідно до теми та композиційних вимог, водночас наявні помилки (подекуди незавершеність думок, порушення логічності їх викладу, лексико-граматичні інтерферентні огріхи), кількість речень у висловлюванні описового типу дорівнює 5-6 (слів – 15-19), сюжетній – 7-8 (слів – 19-24), міркування – 1-2 (слів – до 14), з власного досвіду – 6-7 (слів – 19-24); дотримуються логіко-синтаксичного зв'язку висловлення, подекуди зустрічаються паузи, використовують у реченнях переважно прості поширені або складносурядні безсполучникові чи зі сполучниками речення. При складанні розповідей опираються на власний життєво-мовний досвід. Діти цього рівня виявляють ініціативність слововживання; в їхньому мовленні спостерігалось прагнення до словотворення і словозміни; вони розуміють пряме та переносне значення слів, уміють їх пояснити; у мовленні присутні образні вирази, приказки, прислів'я (3-4). Діти виявляють свою індивідуальність, творчо мислять, створюють мовленнєво-ігрові сюжети; використовують засоби художньої виразності, проявляють мовленнєве творче самовираження, виявляють свої емоції залежно від психологічного настрою; знають і вживають формули мовленнєвого етикету (5-6); для них здебільшого властивою є адекватна самооцінка та самоконтроль за власним мовленням.

Репродуктивний рівень притаманний дітям старшого дошкільного віку, які не виявляють своєї індивідуальності, хоча подекуди є бажання творчо самовиражатися, роблять це лише за допомогою вихователя; не завжди вміють відповісти на відповідну репліку діалогу, діалогічні єдності одноманітні (кількість 3-4); щодо монологу, то наявна велика кількість помилок, тексти не відповідають змісту, в них наявні значні композиційні порушення; кількість речень у висловлюваннях описового типу дорівнює 3-4 (слів – 9-14), сюжетній – 4-6 (слів – 10-18), з власного досвіду – 3-5 (слів – 10-18); зв'язок між реченнями формально-сурядний, обмежено вживають поширені речення і складні конструкції, використовують однотипні способи міжфразового зв'язку; мовлення насичене довгими паузами, збіднене засобами художньої виразності. Діти цього рівня не розуміють стилістично-образної ролі, значеннєвих відтінків

фразеологізмів, пояснення переносного значення викликає в них певні труднощі (у мовленні наявні образні порівняння (1-2); вони не виявляють бажання утворювати нові слова). Мовлення дітей емоційно збіднене, вони звертаються лише до окремих засобів виразності (як мовних, так і позамовних); знають та вживають формули мовленнєвого етикету (3-4); діти здебільшого не можуть адекватно оцінити своє мовлення, не контролюють його.

Початковий рівень характерним є для дітей старшого дошкільного віку, які не можуть створювати діалогічні і монологічні висловлювання, підтримують діалог одноманітними репліками (кількість діалогічних єдностей – 1-2), потребують значної допомоги вихователя; у складених ними текстах відсутні сюжетні лінії, композиційна структура, логічний зв'язок, завершеність; кількість речень в описових розповідях дорівнює 1-2 (слів – до 8), сюжетній – 1-3 (слів – до 9), з власного досвіду – 1-2 (слів – до 9) розповіді-міркування – відсутні; використовують прості непоширені та називні речення, які містять довготривалі паузи. Діти цього рівня не виявляють ініціативності у слововживанні, не прагнуть до словотворення і словозміни; вони не розуміють прямого та переносного значення слів, не вміють їх пояснити; не сприймають образні вирази і тому не переносять їх у власне мовлення. Діти не виявляють бажання творчо самовиражатись; знають та вживають формули мовленнєвого етикету (1-2); неадекватно оцінюють власне мовлення і не контролюють його.

Відповідно до кожного показника нами було розроблено експериментальні завдання. Зауважимо, що, розпочинаючи обстеження мовленнєвого розвитку старших дошкільників на констатувальному етапі, дітей насамперед познайомили з постійно діючим героєм, який пропонував дітям діагностувальні завдання.

“Вихователь пропонує дитині пригадати українську народну казочку “Рукавичка”. – Діти, а знаєте ви, що трапилось із героями після того, як вони вирвались із рукавички та порозбігалися лісом? Послухайте: “Бігли-бігли казкові герої лісом, втомилися і вирішили відпочити. І ось раптом все загуло, сонечко сховалось та із-під важких темно-синіх хмар з'явився в довгому

вбранні дідусь. Привітався з усіма. Виявилось, що його звати Громовик, він завжди сидить на небі і ховається за хмаринками. І коли бачить, що в когось біда, то одразу йде на допомогу. Ось і цього разу побачив він, що біжать лісом звірята та вирішив їм допомогти. Дідусь Громовик сказав, що покаже їм чудову галявину, де кожний з них зможе жити в окремому будиночку. Але для того, щоб потрапити туди, треба виконати завдання, які їм дасть дідусь Громовик. Звірятка одразу ж зраділи, але потім засумували, бо вони від страху все позабували і не знають, як виконати ці завдання”. Діти, давайте допоможемо звіряткам”. Проілюструємо прикладами діагностувальних завдань за когнітивно-мовленнєвою компетенцією.

Показник: багатство лексичного запасу

Завдання 1. Допомога мишці-шкряботушці.

Мета: з’ясувати вміння дитини добирати синоніми.

Матеріал: предметні картинки, іграшкова мишка.

Процедура виконання: Вихователь повідомляє дитині, що мишка-шкряботушка отримала від дідуся Громовичка таке завдання: їй треба придумати якомога більше слів до картинок, які їй дав дідусь, а вона соромиться. Давай допоможемо їй: вона буде показувати тобі картинку, а ти будеш їх “одягати” у красиві слова, які б відповідали на запитання “який?” (Пропонуються такі предмети: пролісок, сонячний промінчик, береза, білочка, вовк, одяг, кавун, дівчина, воїн, листя, мова, ялинка, зима, осінь, метелик, очі, лебідь, вітер).

Завдання 2. Допомога жабці-скрекотушці.

Мета: виявити вживання дітьми іменників, прикметників, дієслів, прислівників.

Матеріал: іграшкова жабка.

Процедура виконання: Вихователь звертає увагу дитини на те, що жабка-стрекотушка дуже весела і здивована: вона знає все, що зображено на малюнках, але чомусь дідусь Громовик не хоче показувати їй галявину з будиночками. А не робить він це тому, що жабка-стрекотушка не хоче

відповідати на запитання, боїться, що не правильно скаже. Ми з нею домовилися, що вона буде запитувати, а ти будеш відповідати на запитання. Пропонуються такі запитання:

а) “Що буває глибоким? Мілким? Високим? Низьким? Широким? Вузьким? Легким? Важким? Великим? Маленьким?”. Дитина добирає іменники.

б) Тарілка яка? Груша яка? Трава яка? Яблуко яке? Коріння яке? Дерево яке? Кавун який? Транспорт який? Хліб який? Ялинка яка?” тощо. Дитина добирає прикметники.

в) “Сонечко (що зробило?). М’яч (що зробив?). Їжак (що робить?). Блискавка (що зробила?). Листя (що робить?). Мороз (що робить?). Вода (що робить?)”. Дитина добирає дієслова.

г) “Собака (поводиться як?). Кінь (як біжить?). Шпак (співає як?). Лев (ходить як?). Взуття (носити як?). Мати (турбується про тебе як?)”. Дитина добирає прислівники.

Показник: обізнаність із формулами мовленнєвого етикету

Завдання 1. Допомога Голубу.

Мета: з’ясувати обізнаність дітей із формулами мовленнєвого етикету: подяка і прохання.

Матеріал: предметні та сюжетні картинки, оповідання “Дрізд і голуб”.

Процедура виконання: Педагог повідомляє дитині, що до неї прийшов його давній друг дідусь Громовичок, який хоче розповісти тобі українську народну казку. Послухай її (Розповідається казка “Дрізд і голуб”: Якось голуб став просити дрозда, щоб той навчив його гніздо мостити. Погодився дрізд та тільки поклав декілька гілочок, як голуб сів на них і вуркоче: “Знаю, знаю...”. Розгнівався дрізд та й каже: “Коли знаєш, то навіщо просиш? І полетів собі геть. А голуб зовсім не вмів гніздо мостити. Ото скільки дрізд йому допоміг, таке гніздо в нього й лишилося назавжди”). Громовичок продовжує: Діти, голуб хоче повернути дрозда, але не знає, як до нього звернутись, як попросити, щоб

він йому допоміг. Дитині пропонується пригадати ввічливі форми звертання і прохання.

Показник: обізнаність із прислів'ями, приказками, казками та іншими фольклорними жанрами; творами українських і зарубіжних письменників

Зазначимо, що відповідно до цього показника було розроблено міні-подорож у “Фольклор-місто”, яка містила експериментальні завдання. Наведемо декілька прикладів.

Вихователь повідомляє дітям, що вона отримала запрошення від Громовичка на гостини до Фольклор-міста. (Діти сідають на ослінчик та “їдуть” до міста). Провідник – дідусь Громовичок – повідомляє: “Увага! Ми зупиняємося”.

I зупинка. Вулиця прислів'їв і приказок.

Мета: визначити обізнаність дітей із прислів'ями та приказками.

Матеріал: іграшковий хлопчик Прислівчик.

Процедура виконання: Громовичок знайомить дітей із хазяїном вулиці прислів'їв і приказок Прислівчиком. Діти, як ви думаєте, чому його так звати? Так, тому що він знає багато прислів'їв та приказок. Прислівчик хоче запросити вас зіграти у вікторину – хто з вас згадає більше прислів'їв і приказок про пори року, дружбу, сміливість чи ще які-небудь, той буде іменуватися найбільший Розумник нашої групи й отримає від мене приз – чарівний кошик із прислів'ями та приказками. Правила гри такі: ви розповідаєте прислів'я чи приказку українською мовою, у кого їх буде більше, той виграє”. Діти, які прислів'я і приказки ви знаєте?

II зупинка. Вулиця малих фольклорних жанрів.

Мета: з'ясувати обізнаність дітей із мирилками, примовками, загадками, лічилками, забавлянками, закличками, колисанками.

Матеріал: іграшкові мишка-шкряботушка, зайчик-побігайчик, жабка-скрекотушка, лисичка-сестричка, вовчик-братик, кабан-іклан, ведмідь-набридь.

Процедура виконання: Громовичок оголошує, що їм необхідно зупинитися на наступній вулиці малих фольклорних жанрів. Діти, подивіться, хто мешканці цієї вулиці? Так, це наші герої з казки “Рукавичка”, ось тут вони отримали свої будиночки. Але знову трапилась із ними біда: вони всі пересварилися, і хоча вже й забули, через що сталася та суперечка, але вони й досі не розмовляють один з одним, бо помиритися вони зможуть лише тоді, коли згадають цікаві фольклорні тексти, а вони знову зі страху все позабували. Давайте допоможемо їм. Пригадайте, які ви знаєте мирилки, примовки, загадки, лічилки, забавлянки, заклички, колісанки, щедрівки, колядки?

Результати виконання дітьми завдань за показником “багатство лексичного запасу” визначалися на основі шкали оцінювання:

4 бали – дитина добирає 6-8 іменників до кожного прикметника, 6-8 прикметників, 8-10 дієслів, 4-5 прислівників; 15-20 антонімів, 7-10 синонімів; дотримується нормативних показників у вживанні іменників, утворених за допомогою зменшено-пестливих суфіксів, і дієслів, утворених за допомогою префіксів (15-20 із запропонованих) в усіх граматичних формах;

3 бали – дитина добирає 4-5 іменників, 4-5 прикметників, 5-7 дієслів, 2-3 прислівника; 9-14 антонімів, 4-6 синонімів; дотримується нормативних показників у вживанні іменників, утворених за допомогою зменшено-пестливих суфіксів, та дієслів, утворених за допомогою префіксів (9-14 із запропонованих) в усіх граматичних формах;

2 бали – дитина добирає 2-3 іменника, 2-3 прикметника, 2-4 дієслова, 1 прислівник; 3-8 антонімів, 2-3 синонімів; правильно називає іменники, утворені за допомогою зменшено-пестливих суфіксів і дієслова, утворені за допомогою префіксів (5-8 із запропонованих);

1 бал – дитина добирає по 1 іменнику, 1 прикметнику, 1 дієслову, не добирає прислівників; 1-2 антоніми та синоніми; називає правильно 1-4 іменників і дієслів, утворених суфіксами та префіксами;

0 балів – дитина не виконала завдання.

Середній бал багатства лексичного запасу дітей старшого дошкільного віку вираховували за допомогою методів математичної статистики за формулою:

$$X_e = \frac{\sum xm_1}{\sum m_1}, X_k = \frac{\sum xm_1}{\sum m_1},$$

де X_e – середній бал (експериментальна група);

X_k – середній бал (контрольна група);

X – кількість балів;

m_1 – кількість дітей;

$\sum m_1$ – загальна кількість дітей (у %).

Зауважимо, що середній бал за іншими показниками вираховувався також за означеною формулою.

Середній бал за показником “багатство лексичного запасу” становив 2,3 у дітей експериментальних і 2,26 – контрольних груп.

Результати виконання дітьми завдань за показником “обізнаність дітей із формулами мовленнєвого етикету” визначалися на основі шкали оцінювання:

4 бали – дитина опанувала формули мовленнєвого етикету в різних життєвих ситуаціях (звертання, прохання, втіхи, співчуття, поради, пропозиції); знає вирази мовленнєвого етикету (5-6 з кожної формули);

3 бали – дитина опанувала формули мовленнєвого етикету в різних життєвих ситуаціях (звертання, прохання, втіхи, співчуття, поради, пропозиції); знає вирази мовленнєвого етикету (3-4 з кожної формули);

2 бали – дитина опанувала формули мовленнєвого етикету в різних життєвих ситуаціях (звертання, прохання, втіхи, поради); знає вирази мовленнєвого етикету (1-2 з кожної формули);

1 бал – дитина не опанувала формули мовленнєвого етикету;

0 балів – дитина не виконала завдання.

Середній бал за показником “обізнаність із формулами мовленнєвого етикету” становив 2,06 у дітей експериментальних та 2,14 – контрольних груп.

Результати виконання дітьми завдань за показником “обізнаність із прислів’ями, приказками, казками й іншими фольклорними жанрами; творами українських і зарубіжних письменників” визначалися на основі шкали оцінювання:

4 бали – дитина добре орієнтується в жанрах фольклорних творів, легко впізнає їх, називає жанр; знає напам’ять та розповідає забавлянки, колисанки (5-7), лічилки (3-4), скоромовки (5-6), мирилки (1-2), заклички (5-6), прислів’я, приказки (6-7), загадки (6-7), щедрівки, колядки, посівалки (5-6). Знає і розповідає українські народні казки про тварин (6-7), соціально-побутові (3-4), фантастичні (3-4), надокучливі (2-4), казки інших народів (3-4); 6-7 віршів українських поетів, 1-2 байки; знає автора вірша, байки, їх назву;

3 бали – дитина орієнтується в жанрах фольклорних творів, називає жанр; знає напам’ять та розповідає забавлянки, колисанки (3-4), лічилки (2), скоромовки (4-5), мирилки (1-2), заклички (3-4), прислів’я, приказки (4-5), загадки (4-5), щедрівки, колядки, посівалки (3-4). Знає і розповідає українські народні казки про тварин (4-5), соціально-побутові (1-2), фантастичні (1-2), казки інших народів (1-2); 4-5 віршів українських поетів; знає автора вірша, їх назву;

2 бали – дитина знає напам’ять та розповідає забавлянки, колисанки (1-2), лічилки (1), скоромовки (2-3), заклички (1-2), прислів’я, приказки (2-3), загадки (2-3), щедрівки, колядки, посівалки (1-2). Знає і розповідає українські народні казки про тварин (2-3); 2-3 віршів українських поетів;

1 бал – дитина знає напам’ять та розповідає скоромовки (1), прислів’я, приказки (1), загадки (1). Знає і розповідає українські народні казки про тварин (1); 1 вірш українських поетів, водночас не може назвати назву й автора вірша чи казки; розпочинаючи вірш чи інший фольклорний жанр, плутається, потребує допомоги вихователя;

0 балів – дитина не виконала завдання.

Середній бал за показником “обізнаність із прислів’ями, приказками, казками та іншими фольклорними жанрами; творами українських і зарубіжних

письменників” становив 2,38 у дітей експериментальних та 2,36 – контрольних груп.

Результати виконання дітьми завдань, спрямованих на з’ясування розуміння дітьми творів, визначалися на основі шкали оцінювання:

4 бали – оцінювалися відповіді, які засвідчили, що дитина розуміє про що йдеться у тексті, вона правильно визначає назву твору, співвідносить словесний фрагмент із малюнком, розуміє мораль прислів’їв і приказок; правильно пояснює фразеологізми;

3 бали – дитина може дібрати назву до тексту, співвіднести 3-4 словесні фрагменти з малюнком; розуміє мораль прислів’їв та приказок, але пояснює її стисло; може пояснити 1-2 фразеологізми;

2 бали – дитина добирає назву до тексту, проте не завжди доречно; лише 1-2 загадки співвідносить із малюнком; називає, про що йдеться у прислів’ях і приказках, водночас не може пояснити їх моралі; не розуміє фразеологізми;

1 бал – визначає назву твору, хоча й не доречно; не може співвіднести словесний фрагмент із малюнком; не розуміє зміст прислів’їв, приказок, фразеологізмів;

0 бал – не виконала завдання.

Середній бал за показником “розуміння дітьми творів” становив 2,24 у дітей експериментальних і 2,08 – контрольних груп.

За результатами сформованості показників когнітивно-мовленнєвої, дискурсивно-мовленнєвої та креативно-мовленнєвої компетенцій було визначено рівні сформованості мовно-мовленнєвої особистості дітей старшого дошкільного віку.

Отже, констатувальний етап експерименту засвідчив переважно репродуктивний (56 % в експериментальній і 58 % – контрольній групах) та початковий (30 % дітей експериментальної і 28 % контрольної груп) рівні сформованості мовно-мовленнєвої особистості у дітей-випускників дошкільних навчальних закладів.

Аналіз різних дискурсивних жанрів мовно-мовленнєвих особистостей дітей старшого дошкільного віку надав можливість визначити найбільші порушення:

– наявність чималої кількості інтерферентних помилок (лексичних, граматичних, фонетичних), що зумовлені впливом російської мови;

– перевантаження речень у монологічному жанрі дискурсу невинуватими паузами, надмірною кількістю займенників;

– бідність словника: незнання дітьми виразників образності (порівняння, епітети, прислів'я, приказки, фразеологізми), як наслідок, не вживання їх у власних висловлюваннях.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у формуванні мовно-мовленнєвої особистості старшого дошкільника у двомовному соціокультурному середовищі.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України

Богуш А. М.